

УДК 159. 98

В. Осюдо¹, *д.психол.н., проф., нач. інституту (ORCID 0000-0003-2893-4721)*

Д. Зубовський², *к.психол.н., с.н.с. відділу (ORCID 0000-0001-8973-4868)*

¹*Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, Київ*

²*Науково-методичний центр кадрової політики МО України, Київ*

СИТУАЦІЙНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПРОЯВУ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО ЗРОСТАННЯ УЧАСНИКІВ АТО

В статті представлені результати емпіричного дослідження ситуаційно-демографічних детермінантів посттравматичного зростання учасників АТО. До групи ситуаційно-демографічних детермінантів було віднесено: вікові особливості учасників АТО; належність учасників АТО до різних груп за військовим званням (офіцери, сержанти, солдати); інтенсивність бойового досвіду учасників АТО. Вибірку дослідження склали 297 військовослужбовців – учасників АТО (278 чоловічої та 19 жіночої статі) у віковому діапазоні від 19 до 54 років. Для оцінювання посттравматичного зростання використовувався наступний інструментарій: «Опитувальник змін у світогляді» та «Опитувальник посттравматичного зростання». Для оцінювання інтенсивності бойового досвіду було використано «Шкалу оцінки інтенсивності бойового досвіду».

Результати емпіричного дослідження дали змогу встановити залежність посттравматичного зростання від вікових особливостей військовослужбовців та інтенсивності бойового досвіду. Так, спостерігалось статистично значущий негативний кореляційний зв'язок між середнім значенням методики «Опитувальник посттравматичного зростання» та віком військовослужбовців ($r = -0,14$; $p < 0,020$). Кореляційний зв'язок між середнім значенням «Опитувальник змін у світогляді» та віком продемонстрував подібну тенденцію, однак не досягнув статистичної значущості ($r = -0,13$; $p = 0,095$). Також спостерігався статистично значущий позитивний кореляційний зв'язок між середнім значенням «Опитувальника посттравматичного зростання» та середнім значенням «Шкали оцінки інтенсивності бойового досвіду» ($r = 0,15$; $p < 0,022$). Не було встановлено відмінностей у вираженості посттравматичного зростання залежно від належності осіб до солдатського, сержантського або офіцерського складу. Ці дані можуть бути співставлені з даними інших закордонних досліджень.

Ключові слова: посттравматичне зростання, бойові дії, військовослужбовці, учасники АТО.

Вступ. У відповідь на гібридну війну, військово-політичним керівництвом України, з 14 квітня 2014 року проводилась антитерористична операція (АТО), яка з квітня 2018 року була замінена на Операцію об'єднаних сил (ООС).

У зв'язку з інтенсивністю та масштабністю бойових дій в ході АТО, її учасниками стала значна кількість військовослужбовців. Більшість з них брали участь у бойових діях і зазнали впливу значної

кількості стресорів воєнної обстановки починаючи від низькоінтенсивних (перебування далеко від дому та сім'ї), до високоінтенсивних (смерть побратимів, особисті поранення, каліцтва людей в бойових умовах тощо). Ці стресори стали суворим випробуванням фізичних та психологічних ресурсів військовослужбовців, їх здатності протистояти дії екстремальних чинників бойової обстановки.

На сьогодні дані зарубіжних досліджень свідчать про те, що внаслідок травматичної події особи можуть зазнавати не лише негативних особистісних змін, але також і позитивних. У зарубіжній психології позитивні наслідки травматичного досвіду знайшли своє відображення у концепції посттравматичного зростання особистості (ПТЗО). Піонери дослідження цього феномену Р. Тедескі та Л. Калхоун визначають посттравматичне зростання як «позитивні психологічні зміни, що виникли внаслідок боротьби з травматичними або складними життєвими обставинами» [18, с.3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Емпіричні дослідження прояву ПТЗО серед учасників бойових дій здійснювалися переважно американськими вченими та фокусувалися на ветеранах таких збройних конфліктів, як війна в Перській затоці (L. King, S. Maguen, D. Vogt), війна в Іраку (J. Choi, A. Gallaway, M. Mitchell, M. Shaine) та операція «Нескорена свобода» у Афганістані (B. Benetato, J. Currier, J. Harris, R. Lisman, J. Malley, R. Pietrzak, A. Rivers, R. Tait) [4;11;13]. Щоправда за останні декілька років стали з'являтися й перші вітчизняні емпіричні дослідження присвячені прояву феномену посттравматичного зростання серед українських військовослужбовців. Зокрема, було здійснено першу адаптацію зарубіжних психодіагностичних методик для оцінювання посттравматичного зростання, продемонстровано якісні та кількісні характеристики прояву цього феномену [1;2;3]. Водночас, незважаючи на здійснені вітчизняні дослідження залишається не розкритим питання про вплив

ситуаційно-демографічних детермінантів на ймовірність появу посттравматичного зростання у військовослужбовців – учасників АТО.

З огляду на зазначене **мета нашого дослідження** полягала у емпіричному вивченні ситуаційно-демографічних детермінантів посттравматичного зростання учасників АТО.

Методи та методика дослідження. Формування вибірки здійснювалось за допомогою двох підходів: а) інтернет-опитування; б) традиційне опитування з використанням паперових бланків. Комбінація цих підходів зумовлена намаганням досягти максимальної репрезентативності вибіркової сукупності учасників АТО та достовірності емпіричних результатів. Подібні підходи властиві більшості сучасних емпіричних досліджень особистісного зростання учасників бойових дій проведених за межами України.

Вибірку складала 297 військовослужбовців – учасників АТО (278 чоловічої та 19 жіночої статі) у віковому діапазоні від 19 до 54 років. Відсотковий розподіл досліджуваних за категоріями на момент їх участі в АТО був таким: 58,3% – офіцери, 13,9% – сержанти, 27,8% – солдати. За часом участі в АТО досліджувані поділялися так: 56,7% брали участь у 2014 році, 29,4% – у 2015 році, 11,1% – у 2016 році, 1,6% – у 2017 році.

В дослідженні для оцінювання посттравматичного зростання використовувався наступний психодіагностичний інструментарій:

«Опитувальник змін у світогляді» (ОЗУС) - самозвітна методика, що була розроблена в 1993 році групою британських учених на чолі із С. Джозефом [10]. Вона

містить 26 тверджень, призначених для оцінювання позитивних та негативних реакцій досліджуваних на травматичні життєві події. Оцінювання відбувається за 6-бальною шкалою Лайкерта (1 = категорично не згоден; 6 = повністю згоден). СіОQ має дві субшкали: позитивні зміни (11 тверджень) з діапазоном 11-66; негативні зміни (15 тверджень), з діапазоном 15-90. Підрахунок сумарного балу за всією методикою не передбачено.

На сьогодні методика активно використовується в різноманітних дослідженнях із широкою варіацією груп респондентів. В українському середовищі методика була адаптована Зубовським Д. С. Опитувальник посттравматичного зростання (ОПТЗ) – одна з перших психометричних методик для кількісного оцінювання посттравматичного зростання, розроблена у 1996 році Р. Тадеші та Л. Колхауном [18]. Вона містить 21 твердження, призначені для оцінювання позитивних психологічних змін пережитих особою в результаті впливу травматичної події. В основу методики покладено набір тверджень (21 твердження), створений Р. Тадеші та Л. Колхауном унаслідок проведення системних клінічних спостережень та ретельного опрацювання наукової літератури з тематики позитивних посттравматичних змін особистості. За базовим теоретичним припущенням розробників, усі виділені твердження мають рівномірно розподілятися за трьома основними сферами позитивних змін: 1) зміни в «Я» (наприклад, «У мене виникли нові інтереси»); 2) зміни сенсу стосунків з іншими (наприклад, «Я визнаю потребу в інших»); 3)

зміни у філософії життя (наприклад, «Мої пріоритети стосовно того, що є важливим у житті змінилися») [18]. Аналіз наукової літератури засвідчує, що ця методика була використана у дослідженнях практично всіх можливих категорій респондентів. В українському середовищі методика була адаптована Зубовським Д. С. [3; 2].

Для оцінювання інтенсивності бойового досвіду було використано «Шкалу оцінки інтенсивності бойового досвіду»(ШОІБД). Це психодіагностична методика, яка була розроблена у 1989 році групою науковців з Медичного центру Адміністрації у справах ветеранів США, і призначена для оцінювання кількісних параметрів частоти та тривалості участі військовослужбовців у різних екстремальних ситуаціях збройного конфлікту [11]. Шкалу побудовано згідно із критеріями шкалювання за Лайкертом (варіанти відповіді від 1 до 5). Загальноприйнятий формат методики включає 7 запитань. Оцінювання результатів шкали проводять у два етапи: обчислення «сирих балів»; конверсія показників «сирих балів» із використанням корегувальних коефіцієнтів. На етапі обрахунку «сирих балів» здійснюють звичайне сумування значень кожної відповіді респондента. «Сирі бали» можуть коливатися в діапазоні від 0 до 35 Після конверсії всі отримані показники сумують. Вони можуть коливатися від 0 до 41. Рівень інтенсивності впливу бойових стрес-факторів можна визначити за такою градацією: 0–8(легкий), 9–16 (нижче середнього), 17–24 (середній), 25–32 (вище середнього), 33–41 (високий) [11].

Емпіричні дані, отримані в ході дослідження, підлягали статистичній обробці за допомогою стандартних та апробованих програм для персональних електронних обчислювальних машин. Для цього використовували спеціалізовані пакети прикладних програм для психологічних досліджень (IBM SPSS Statistics 20), що забезпечили проведення одновимірних і багатовимірних математично-статистичних методів, адекватних для вирішення конкретних завдань дослідження.

Результати. Відповідно до завдання дослідження було емпірично досліджено ситуаційно-демографічні детермінанти посттравматичного зростання учасників АТО. До групи ситуаційно-демографічних детермінантів було віднесено:

- вікові особливості учасників АТО;
- належність учасників АТО до різних груп за військовим званням;
- інтенсивність бойового досвіду учасників АТО.

У процесі аналізу отриманих емпіричних даних кожен із вищенаведених ситуаційно-демографічних чинників було ретельно проаналізовано для максимальної деталізації його ролі в особистісному зростанні учасників АТО у посттравматичний період.

На початку ми дослідили взаємозв'язок між проявом посттравматичного зростання та інтенсивністю бойового досвіду. Було поставлено завдання перевірити припущення функціонально-описової моделі посттравматичного зростання, про те, що між силою травматичної події та рівнем посттравматичного зростання існує значущий кореляційний зв'язок [20]. Дослідники

постулюють, що боротьба із травмою має вирішальне значення у посттравматичному зростанні оскільки в багатьох аспектах травматична ситуація стає каталізатором руйнування базових уявлень людини про світ та себе.

Для оцінювання інтенсивності бойових дій було використано методика «Шкала оцінки інтенсивності бойового досвіду» (ШОІБД), яка дає змогу оцінити інтенсивність бойового досвіду як за показниками «сирих балів», так і за скорегованими нормативними показниками розробників.

Розподіл «сирих балів» ШОІБД у вибірковій сукупності учасників АТО варіюється у діапазоні від 7 до 35; середнє значення $M = 18,94$ ($SD = 6,260$). Скорегований нормативний показник варіюється в діапазоні від 1 до 44; середнє значення $M = 18,75$ ($SD = 9,930$).

Отримане середнє значення скорегованого нормативного показника засвідчує, що серед учасників дослідження спостерігався середній рівень інтенсивності бойового досвіду. Щоправда, він зазнавав певного варіювання залежно від конкретних субвбірок. Так, серед військовослужбовців, які перебували в районі АТО у 2014 році, середнє значення скорегованого показника інтенсивності бойового досвіду перебувало на рівні $M = 21,61$ ($SD = 9,820$); у 2015 році – $M = 16,56$ ($SD = 8,873$); у 2016 році – $M = 10,57$ ($SD = 7,671$). (Через незначний відсоток військовослужбовців дані для 2017 та 2018 років не наводимо).

Дані, подані на рисунку 1, вказують на те, що найвищий рівень інтенсивності бойового досвіду спостерігався серед військовослужбовців, які брали участь

у бойових діях у 2014 році. Друге місце за інтенсивністю бойового досвіду посідали військовослужбовці, які перебували в АТО у 2015 році.

Найнижчий рівень інтенсивності бойового досвіду спостерігався серед військовослужбовців, які брали участь у бойових діях у 2016 році.

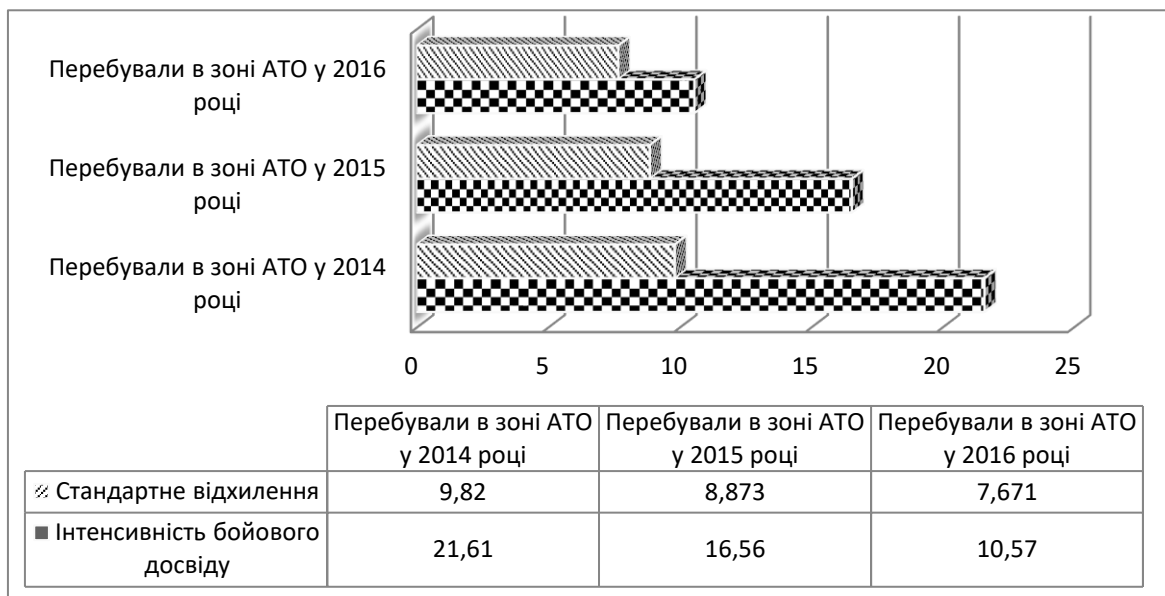

Рис. 1. Варіювання інтенсивності бойового досвіду залежно від конкретних субвибірок учасників АТО

Зазначена закономірність варіювання інтенсивності бойового досвіду цілком узгоджується з даними про інтенсивність ведення бойових дій на сході України. У другій половині 2014 року відбувалося розсортування підрозділів ЗС України й водночас тривали запеклі бої за звільнення низки окупованих міст. Надалі конфлікт перетворився в позиційне протистояння з поступовим зменшенням кількості безпосередніх бойових дій у містах.

Для перевірки наявності статистично значущої відмінності між групами за показником інтенсивності бойового досвіду було розраховано однофакторний дисперсійний аналіз (ANOVA). Перед проведенням цього аналізу було розраховано тест Левіна на гомогенність дисперсії, що дало змогу оцінити коректність виконання

однофакторного дисперсійного аналізу для даних вибіркової сукупності. Результати подано в таблиці 1.

Як бачимо з наведених даних, критерій однорідності дисперсії Левіна має статистичну значущість на рівні 0,378, що свідчить про те, що дисперсія для кожної із трьох груп статистично значуще не відрізняється. Відповідно, результати ANOVA можуть бути визнані коректними. Результати однофакторного дисперсійного аналізу (ANOVA) вказують на те, що середній рівень інтенсивності бойового досвіду між групами статистично значуще відрізняється ($p < 0,001$).

Як можна помітити з поданих даних, спостерігався статистично значущий позитивний кореляційний зв'язок між середнім значенням ОПТЗ

та середнім значенням ШОІБД скорегованих показників, так і для «сирих балів».

Табл. 1. Враженість інтенсивності бойового досвіду військовослужбовців залежно від року перебування в зоні АТО

Методика	Знч. тесту Левіна	F	ANOVA Знч.
Шкали оцінки інтенсивності бойового досвіду	0,378	17,115	0,001

Для перевірки взаємозв'язку між інтенсивністю бойового досвіду та проявом особистісного зростання учасників АТО було проведено кореляційний аналіз між результатами

методик: «Опитувальник посттравматичного зростання», «Опитувальник змін у поглядах», «Шкала оцінки інтенсивності бойового досвіду» (табл. 2).

Табл. 2. Кореляційний аналіз інтенсивності бойового досвіду та виваженості посттравматичного зростання учасників АТО

Методика	Шкала оцінки інтенсивності бойового досвіду («сирі» бали)	Шкали оцінки інтенсивності бойового досвіду (скорегований показник)
Опитувальник посттравматичного зростання	$r = 0,15$ ($p < 0,022$)	$r = 0,15$ ($p < 0,022$)
Опитувальник змін у поглядах	$r = 0,16$ ($p < 0,049$)	$r = 0,15$ ($p = 0,064$)

Кореляційний зв'язок між середнім значенням ОЗУС та ШОІБД продемонстрував подібну тенденцію, однак для скорегованих показників не досягнув статистичної значущості. Так, сила кореляції для «сирих балів» перебувала на рівні $r = 0,16$ ($p < 0,049$), для скорегованих показників – на рівні $r = 0,15$ ($p = 0,064$). Незважаючи на те, що останні значення не досягли статистичної значущості, простежується тенденція, яка цілком узгоджується з попередніми статистично значущими кореляціями.

Вищезазначені результати кореляційного аналізу узгоджуються з

даними дослідження американських ветеранів, проведеного групою американських військових психологів під керівництвом М. Мітчелл [14]. Зокрема, вчені на масштабній вибірці (1,834 ветерана) встановили позитивний кореляційний зв'язок між інтенсивністю бойового досвіду та посттравматичним зростанням на рівні $r = 0,07$ ($p < 0,001$). Подібний кореляційний зв'язок був встановлений у дослідженні вчених з Національного центру телемедицини та технологій Міністерства оборони США на вибірці 5,302 військовослужбовця ($r = 0,11$; $p < 0,01$) [6].

Щоправда, у деяких закордонних дослідженнях також висловлювалося припущення про наявність позитивної криволінійної залежності між інтенсивністю бойового досвіду та посттравматичним зростанням. Так, емпіричну підтримку ця точка зору дістала в дослідженнях П. Шнур, у ході яких було встановлено, що помірний досвід бойових дій, порівняно із низьким чи занадто високим рівнем травматичного досвіду, приводив до більш бажаних ефектів з точки зору змін особистості [17]. Найчастіше цю залежність розглядають як тенденцію у вигляді перевернутої «U».

Для перевірки цього припущення з використанням даних вибірки учасників АТО було розраховано просту лінійну регресію з оцінкою криволінійності, а також проведено однофакторний дисперсійний аналіз. Результати регресійного аналізу подано в таблиці 3.

Як свідчать наведені дані, квадратичне рівняння не досягнуло рівня статистичної значущості $p < 0,061$. Ця закономірність була характерною як у випадку використання «сирих балів» як незалежної змінної, так і у випадку використання в цій ролі скорегованих показників.

Табл. 3. Результати розрахунку лінійної регресії з оцінкою криволінійності

	Рівняння	Зведення для моделі			Оцінки параметрів		
		R-квадрат	F	Знч.	Константа	b1	b2
ШОІБД («сирі» бали)	Лінійне	0,022	5,360	0,021	56,766	0,266	
	Квадратичне	0,023	2,833	0,061	55,168	0,481	-0,005
ШОІБД (скорегований показник)	Лінійне	0,022	5,335	0,022	53,597	0,423	
	Квадратичне	0,023	2,825	0,061	48,785	0,969	-0,014

Для перевірки квадратичної тенденції у вигляді перевернутої «U» було проведено однофакторний дисперсійний аналіз. Для цього, з огляду на середнє значення «сирих балів» ШОІБД та його стандартне відхилення, усіх учасників АТО було

розподілено на три групи, до яких увійшли особи з високим показником інтенсивності бойового досвіду; особи із середнім показником інтенсивності бойового досвіду; особи з низьким показником інтенсивності бойового досвіду.

Табл. 4 Враженість посттравматичного зростання військовослужбовців залежно від інтенсивності бойового досвіду

Методика		Середнє значення	Знч. тесту Левіна	F	ANOVA Знч.
Опитувальник посттравматичного зростання	Діапазон № 1	M = 58,02	0,993	2,091	0,126
	Діапазон № 2	M = 61,92			
	Діапазон № 3	M = 66,19			

Результати однофакторного дисперсійного аналізу (ANOVA) свідчать на те, що середній рівень інтенсивності бойового досвіду між групами статистично значуще не відрізнявся ($p = 0,126$). Щоправда, аналіз графіка закономірності розподілу середніх значень між групами (рис. 2) дає змогу констатувати поступове збільшення рівня посттравматичного зростання залежно від інтенсивності бойового досвіду. Жодних квадратичних закономірностей між вищезазначеними показниками не спостерігалося.

Розподіл військовослужбовців за кожною із наведених груп здійснювали за допомогою формули: $M2 - \sigma^2 = M + \sigma$, де M і σ – вибіркове середнє та вибіркове стандартне відхилення для вибіркової сукупності учасників АТО. Це дало змогу виділити три групи «сирих балів» для методики ШОІБД: діапазон № 1 (низький рівень інтенсивності) – від 7 до 13; діапазон № 2 (середній рівень інтенсивності) – від 14 до 25; діапазон № 3 (високий рівень інтенсивності) – від 26 до 35. Результати однофакторного дисперсійного аналізу (ANOVA) подано в таблиці 4.

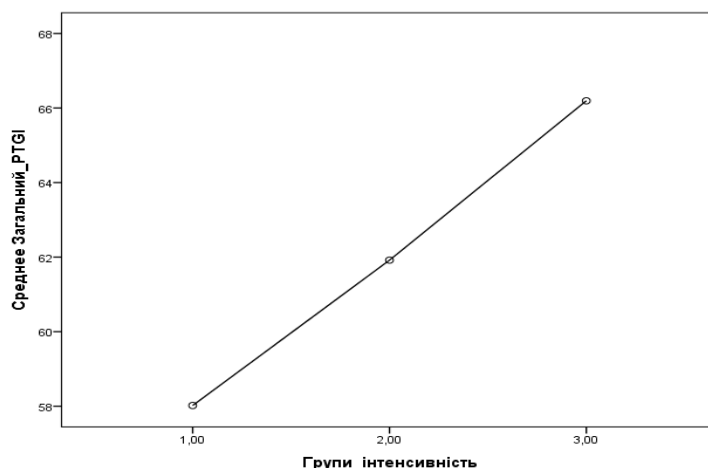

Рис. 2. Графік закономірності розподілу середніх значень посттравматичного зростання між групами з різним рівнем інтенсивності бойового досвіду

Крім того, для більш глибокого розуміння взаємозв'язку між інтенсивністю бойового досвіду та вираженістю посттравматичного зростання було розраховано кореляційний аналіз між балами ШОІБД і трьома сферами прояву посттравматичного зростання (табл. 5).

Як бачимо з наведених даних, спостерігався позитивний кореляційний зв'язок між середнім значенням фактора № 1 та середнім

значенням методики ШОІБД. Зокрема, сила кореляції перебувала на рівні $r = 0,25$, статистична значущість $p < 0,001$ (значення були ідентичними як для скорегованих показників, так і для «сирих балів»). Для фактора № 2 і фактора № 3 не було встановлено жодного статистично значущого кореляційного зв'язку.

Цей взаємозв'язок можна пояснити припущенням, яке сформував науковці П. Шнур, С. Розенберг та М. Фрідман у своєму

дослідженні учасників в'єтнамської війни. Вчені припустили, що позитивні психологічні зміни ветеранів могли бути результатом щеплення від стресу, при якому пережиті стресові ситуації давали змогу військовослужбовцям поступово розвивати толерантність до подальшого збільшення стресу. Вони

також припустили, що в деяких випадках позитивні зміни зумовлені розвитком адаптаційних навичок копію, завдяки чому особи нарощують майстерність і впевненість в особистій здатності ефективно долати стресові ситуації, тобто зростає їхній рівень особистісних сил [17].

Табл. 5. Кореляційний аналіз між інтенсивністю бойового досвіду учасників АТО та сферами прояву посттравматичного зростання

Сфера прояву зростання	Шкала оцінки інтенсивності бойового досвіду («сирі бали»)	Шкала оцінки інтенсивності бойового досвіду (скорегований показник)
Фактор № 1 «Зміни у сприйнятті власного «Я» / нові можливості»	$r = 0,25$ ($p < 0,001$)	$r = 0,25$ ($p < 0,001$)
Фактор № 2 «Міжособистісні відносини»	$r = -0,03$ ($p = 0,685$)	$r = -0,03$ ($p = 0,688$)
Фактор № 3 «Життєва філософія»	$r = -0,10$ ($p = 0,106$)	$r = -0,10$ ($p = 0,112$)

Також у межах нашого дослідження були перевірені теоретичні припущення та емпіричні результати дослідження А. Фонтани та Р. Росершека. Зокрема, статистичні аналізи дали змогу дослідникам дійти висновку, що паралельно з існуванням очевидної та сильно вираженої лінійної тенденції у взаємозв'язку позитивних змін та травматичним досвідом існує ще статистично значущий квадратичний взаємозв'язок між окремими сферами особистісних змін та певними категоріями бойового досвіду [7].

Для перевірки цього припущення на даних вибірки учасників АТО нами було розраховано просту лінійну регресію з оцінкою криволінійності для кожної окремої сфери прояву посттравматичного зростання.

Розрахунок виконували лише із «сирими» балами ШОІБД (табл. 6).

Як свідчать наведені дані, в усіх випадках взаємозв'язок між сферами прояву посттравматичного зростання та інтенсивністю бойового досвіду повторював результати попереднього кореляційного аналізу. Для фактора № 2 та фактора № 3 не було встановлено статистично значущого як лінійного, так і квадратичного зв'язку. Щодо фактора № 1 спостерігалось статистично значуще як лінійне ($p < 0,001$), так і квадратичне рішення ($p < 0,001$). Як свідчить R-квадрат, загальний відсоток пояснення дисперсії між двома рішеннями не відрізняється.

Другий ситуаційно-демографічний детермінант, який було проаналізовано в дослідженні,

полягав у вікових характеристиках військовослужбовців. Зокрема, було емпірично досліджено взаємозв'язок між проявом посттравматичного

зростання учасників АТО та їх віковими характеристиками. Перевірку проводилося у два етапи.

Табл. 6. Результати розрахунку лінійної регресії з оцінкою криволінійності

Сфери зростання	Рівняння	Зведення для моделі			Оцінки параметрів		
		R-квадрат	F	Знч.	Конст.	b1	b2
Фактор № 1 «Зміни у сприйнятті власного «Я» / нові можливості»	Лінійне	0,061	15,779	0,001	24,323	0,383	
	Квадратичне	0,062	7,953	0,001	22,451	0,596	-0,005
Фактор № 2 «Міжособистісні відносини»	Лінійне	0,001	0,161	0,688	18,298	-0,029	
	Квадратичне	0,003	0,382	0,683	15,707	0,265	-0,007
Фактор № 3 «Життєва філософія»	Лінійне	0,010	2,542	0,112	10,976	0,069	
	Квадратичне	0,011	1,281	0,280	10,627	0,109	-0,001

На першому етапі було проведено кореляційний аналіз між загальними балами методик з оцінювання посттравматичного зростання та віковими характеристиками учасників АТО.

Отримані дані свідчать про те, що спостерігається статистично значущий негативний кореляційний зв'язок між середнім значенням методики ОПТЗ та віком військовослужбовців ($r = -0,14$; $p < 0,020$). Водночас кореляційний зв'язок між середнім значенням методики ОЗУП та віком респондентів продемонстрував подібну тенденцію, однак не досягнув статистичної значущості ($r = -0,13$; $p = 0,095$).

Наведені результати узгоджуються з даними низки закордонних досліджень. Зокрема, науковці під керівництвом Р. Пьєтрасак встановили подібний кореляційний зв'язок у вибірці американських ветеранів операцій

«Нескорена свобода» та «Свобода Іраку» ($r = -0,26$; $p < 0,001$) [15].

На другому етапі дослідження взаємозв'язку між проявом посттравматичного зростання учасників АТО та їх віковими характеристиками було проведено однофакторний дисперсійний аналіз. Для цього вся вибірка була розподілена на три групи, до яких увійшли особи молодшого віку (діапазон від 19 до 26 років), особи середнього віку (діапазон від 37 до 40 років), особи старшого віку (діапазон від 41 до 54 років). Розподіл військовослужбовців за кожною із наведених груп здійснювався за допомогою формули: $M^2 - \sigma^2 = M + \sigma$, де M та σ – вибіркове середнє та вибіркове стандартне відхилення для вибіркової сукупності учасників АТО. Перед проведенням однофакторного дисперсійного аналізу було розраховано тест Левіна на гомогенність дисперсії. Результати

однофакторного дисперсійного аналізу подано в таблиці 7.

Результати однофакторного дисперсійного аналізу (ANOVA) свідчать про те, що середній рівень посттравматичного зростання між віковими групами відрізняється статистично значуще ($p < 0,025$). Найвище середнє значення

посттравматичного зростання спостерігалось у військовослужбовців молодшої вікової групи $M = 67,58$; середній рівень посттравматичного зростання – у військовослужбовців середньої вікової групи $M = 60,93$; найнижчий рівень – у військовослужбовців старшої вікової групи $M = 57,23$.

Табл. 7. Враженість посттравматичного зростання військовослужбовців залежно від вікових характеристик

		Середнє значення	Знч. тесту Левіна	F	ANOVA Знч.
Вікові характеристики	Група молодого віку	$M = 67,58$	0,081	3,761	0,025
	Група середнього віку	$M = 60,93$			
	Група старшого віку	$M = 57,23$			

Зазначені результати цілком узгоджуються з даними дослідження С. Повелл, та результатами кореляційного аналізу першого етапу вивчення взаємозв'язку між проявом посттравматичного зростання учасників АТО та їх віковими характеристиками [16].

Також ми перевірили кореляційний зв'язок між трьома сферами посттравматичного зростання та віковими характеристиками учасників АТО.

Емпіричні дані, наведені у таблиці 8, засвідчують наявність

статистично значущого негативного зв'язку між віком військовослужбовців та фактором № 1 ($r = -0,23$; $p < 0,001$). Не спостерігалось статистично значущого кореляційного зв'язку між віком респондентів та середніми значеннями фактора № 2 та фактора № 3.

Третій ситуційно-демографічний детермінант, який було проаналізовано у нашому дослідженні, полягав у належності учасників АТО до різних груп за військовим званням.

Табл. 8. Кореляційний аналіз між віковими характеристиками учасників АТО та сферами прояву посттравматичного зростання

Сфера прояву зростання	Вікові характеристики
Фактор № 1 «Зміни у сприйнятті власного «Я» / нові можливості»	$r = -0,23$ ($p < 0,001$)
Фактор № 2 «Міжособистісні відносини»	$r = -0,02$ ($p = 0,701$)
Фактор № 3 «Життєва філософія»	$r = -0,04$ ($p = 0,467$)

У процесі аналізу емпіричних даних ми виділили три групи досліджуваних за військовим званням: солдати, сержанти, офіцери. Для перевірки наявності відмінностей між

цими групами щодо прояву посттравматичного зростання було проведено однофакторний дисперсійний аналіз (табл. 9).

Табл. 9. Середні значення та стандартне відхилення прояву посттравматичного зростання залежно від військового звання

	Категорії	Середнє значення	Знч. тесту Левіна	F	ANOVA Знч.
Опитувальник посттравматичного зростання	Офіцерський склад	M = 61,48	0,865	0,029	0,971
	Сержантський склад	M = 62,29			
	Солдатський склад	M = 61,52			

Обговорення результатів.

Узагальнюючи вищезазначені емпіричні дані, можна констатувати, що результати нашого дослідження підтримують припущення функціонально-описової моделі про залежність вираженості посттравматичного зростання від інтенсивності травматичної події. Як постулюється в основних положеннях цієї моделі, щоб отримати можливість зростання, особа має зазнати потрясіння своїх дотравматичних базових уявлень про світ та себе; мають зруйнуватися її схематичні структури, які керували розумінням та осмисленням світу. Чим сильнішим є потрясіння, тим більша імовірність, що через певний час після травматичної події спроби індивіда повернутися до старих, «комфортних», базових переконань набудуть форми реінтерпретації травматичного досвіду. Конфронтація з наслідками травматичної події припинить свою руйнівну дію, і почне включати в себе пошук позитивних змін після перенесеної травми.

Встановлення в ході дослідження статистично значущого кореляційного

зв'язку між інтенсивністю бойового досвіду та проявом позитивних змін у сфері оцінки власного «Я» цілком підтверджує ідею Р. Янов-Бульман про те, що базові переконання, які стосуються позитивного Я-образу, доброзичливості навколишнього світу і справедливих відносин між «Я» і навколишнім світом, найчутливіші до впливу травматичних подій [9]. Цілком можливо, що чим сильнішого впливу зазнають ці ілюзорні уявлення, тим більш об'єктивно стає оцінка військовослужбовця своїх особистісних ресурсів.

Щоправда, результати дослідження не підтримують припущення про наявність квадратичної тенденції у вигляді перевернутої «U» між інтенсивністю бойового досвіду та вираженістю посттравматичного зростання. Не було підтримано і припущення А. Фонтани та Р. Росершека, що паралельно з існуванням очевидної та сильно вираженої лінійної тенденції у взаємозв'язку позитивних змін та травматичного досвіду існує статистично значущий квадратичний взаємозв'язок між окремими сферами

особистісних змін та певними категоріями бойового досвіду.

Інтерпретація встановленої кореляційної закономірності між віковими характеристиками військовослужбовців та проявом посттравматичного зростання може полягати в тому, що молодшим військовослужбовцям набагато простіше відновлювати зруйновані базові уявлення про світ. Військовослужбовці старшого віку, як і люди старшого віку в цілому, меншою мірою здатні сприймати здобутки від травматичної ситуації, оскільки в багатьох аспектах уже «змирилися зі своєю долею». Інша можлива інтерпретація стосується оцінки майбутнього особами різних вікових категорій: особи старшого віку, імовірно, менш здатні до значних адаптаційних змін у нових, змінених реаліях (опанування нової професії, освоєння нового).

Встановлені кореляційні зв'язки між сферами прояву посттравматичного зростання та віком військовослужбовців можна пояснити сутнісним наповненням фактора № 3. Зокрема, цей фактор насамперед описує позитивні зміни у сфері сприйняття військовослужбовцем власного «Я» та появу нових можливостей. До нього входять: твердження № 14 «Я відчуваю появу нових можливостей, які раніше були мені недоступними»; твердження № 11 «Я здатний зробити своє життя кращим»; твердження № 7 «Я спрямував своє життя по новому шляху»; твердження № 3 «У мене з'явилися нові інтереси»; твердження № 19 «Я з'ясував, що я сильніший, ніж вважав раніше»; твердження № 4 «Я відчув більшу впевненість у собі та своїх силах». Наведені твердження відображають появу нових

можливостей, розвиток нових інтересів, нових видів діяльності та знаходження новий шлях у житті. Така життєва позиція більше властива особам молодого віку, оскільки у них попереду все життя і достатньо часу для нових звершень та сміливих рішень.

Відсутність відмінностей у прояві посттравматичного зростання між групами військовослужбовців за військовим званням певним чином може бути порівнянн з даними дослідження Інституту публічного здоров'я Армії США, у ході якого не спостерігалось статистично значущих відмінностей між групами воренофіцерів та офіцерів [8]. На жаль, у цьому дослідженні немає даних про порівняння офіцерських та солдатських вибірок, через що неможливо провести прямі аналогії між дослідженнями. Щоправда, у дослідженні З. Соломон було встановлено, що серед ізраїльських військовополонених, групи офіцерів та неофіцерів статистично значуще між собою не відрізнялися щодо показника позитивних особистісних здобутків: офіцери та неофіцери повідомили про аналогічну вираженість позитивних змін ($M = 13,86$; $SD = 10,24$ та $M = 13,38$, $SD = 8,51$ відповідно) [18].

Висновки. Емпіричне дослідження ситуаційно-демографічних детермінантів посттравматичного зростання учасників АТО дало змогу встановити залежність посттравматичного зростання від вікових особливостей військовослужбовців та інтенсивності бойового досвіду. Не було встановлено відмінностей у вираженості посттравматичного зростання залежно від належності осіб до солдатського, сержантського або

офіцерського складу.

Література

1. Зубовський Д. С. Структура прояву особистісного зростання учасників АТО у посттравматичний період. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*: зб. наук. пр. Східноукраїнського національний університет імені В. Даля. Сєверодонецьк, 2018. № 3 (47). С. 177–188.
2. Зубовський Д. С. Перевірка факторної структури україномовної методики «Опитувальник посттравматичного зростання». *Український психологічний журнал*: зб. наук. пр. КНУ імені Тараса Шевченка. Київ, 2018. № 2 (8). С. 36–47
3. Зубовський Д. С. Адаптація та апробація україномовної версії методики «Опитувальник посттравматичного зростання». *Психологічний часопис*: зб. наук. пр. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. № 7. Вип. 17. С. 121–135.
4. Зубовський Д. С. Апробація україномовної методики «Опитувальник змін у поглядах». *Військова психологія у вимірах війни та миру: проблеми, досвід, перспективи*: матеріали Шміжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 2-3 березня 2018 р.). Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 2018. С. 59–61.
5. Benetato V. Posttraumatic growth among operation enduring freedom and operation Iraqi freedom amputees. *Journal of Nursing Scholarship*. 2011. Vol. 43. №4. P. 412–420. DOI: 10.1111/j.1547-5069.2011.01421.x
6. Bush N. E., Skopp N. A., McCann R., Luxton D. D. Posttraumatic growth as protection against suicidal ideation after deployment and combat exposure. *Military medicine*. 2011. Vol. 176. №11. P. 1215–1222. DOI: 10.7205/milmed-d-11-00018
7. Fontana A., Rosenheck R. Psychological benefits and liabilities of traumatic exposure in the war zone. *Journal of Traumatic stress*. 1998. Vol. 11. № 3. P. 485–503. DOI: 10.1023/A:1024452612412
8. Gallaway M. S., Millikan A. M., Bell M. R. The association between deployment-related posttraumatic growth among US Army soldiers and negative behavioral health conditions. *Journal of Clinical Psychology*. 2011. Vol. 67. №12. P. 1151–1160. DOI: 10.1002/jclp.20837
9. Janoff-Bulman R. Shattered assumptions: Towards a new psychology of trauma. New York: Oxford University Press. 1992. 272 p. <https://doi.org/10.1080/00029157.1994.10403078>
10. Joseph S., Williams R., Yule W. Changes in outlook following disaster: The preliminary development of a measure to assess positive and negative responses. *Journal of Traumatic Stress*. 1993. Vol. 6. №2. P. 271–279.
11. Keane T. M., Fairbank J. A., Caddell J. M., Zimering R. T. Clinical evaluation of a measure to assess combat exposure. *Psychological Assessment: A Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 1989. Vol. 1. №1. 53–55.
12. King D. W., King L. A., Foy D. W., Keane T. M., Fairbank J. A. Posttraumatic stress disorder in a national sample of female and male Vietnam veterans: risk factors, war-zone stressors, and resilience-recovery variables. *Journal of abnormal psychology*. 1999. Vol. 108. № 1. P. 164–170. DOI: 10.1037//0021-843x.108.1.164

13. Marotta-Walters, S., Choi, J., Shaine, M. D. Posttraumatic growth among combat veterans: A proposed developmental pathway. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*. 2015. Vol. 7. № 4. P. 356–363 DOI: 10.1037/tra0000030
14. Mitchell M. M., Gallaway M. S., Millikan A. M., Bell M. R. Combat exposure, unit cohesion, and demographic characteristics of soldiers reporting posttraumatic growth. *Journal of Loss and Trauma*. 2013. Vol. 18. № 5. P. 383–395. <https://doi.org/10.1080/15325024.2013.768847>
15. Pietrzak R. H., Goldstein M. B., Malley J. C., Rivers A. J., Johnson D. C., Morgan C. A., Southwick, S. M. Posttraumatic growth in veterans of operations enduring freedom and Iraqi freedom. *Journal of Affective Disorders*. 2010. Vol. 126. №1–2. P. 230–235. DOI: 10.1016/j.jad.2010.03.021
16. Powell S., Rosner R., Butollo W., Tedeschi R. G., Calhoun L. G. Posttraumatic growth after war: A study with former refugees and displaced people in Sarajevo. *Journal of clinical psychology*. 2003. Vol. 59. №1. P. 71–83. DOI: 10.1016/j.jad.2010.03.021
17. Schnurr P., Rosenberg S., Friedman M. Change in MMPI scores from college to adulthood as a function of military service. *Journal of Abnormal Psychology*. 1993. Vol. 102. №2. P. 288–296.
18. Solomon Z., Waysman M. A., Neria Y., Ohry A., Schwarzwald J. Wiener M. Positive and negative changes in the lives of Israeli former prisoners of war. *Journal of Social and Clinical Psychology*. 1999. Vol. 18. № 4. P. 419–435.
19. Tedeschi R. G. Calhoun L. G. The post-traumatic growth inventory: Measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress*. 1996. Vol. 9. №3. P. 455–471. DOI: 10.1007/BF02103658
20. Tedeschi R. G. Calhoun L. G. Posttraumatic growth: conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*. 2004. Vol. 15. № 1. P. 1–18. DOI: 10.1207/s15327965pli1501_01

V. Osodlo¹, *Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Institute*

D. Zubovskii², *PhD, Senior Researcher of the Department*

¹*National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy, Kyiv*

²*Scientific and Methodological Centre for personnel policy of the Military of Defense of Ukraine, Kyiv*

SITUATIONAL AND DEMOGRAPHIC DETERMINANTS OF THE MANIFESTATION OF POST-TRAUMATIC GROWTH OF ATO PARTICIPANTS

The article presents the results of an empirical study of situational and demographic determinants of post-traumatic growth of ATO participants. The group of situational and demographic determinants included: age characteristics of ATO participants; belonging of anti-terrorist operation participants to different groups by military rank (officers, sergeants, soldiers); intensity of combat experience of anti-terrorist operation participants. The sample consisted of 297 servicemen - members of the ATO (278 males and 19 females) in the age

range from 19 to 54 years. The following tools were used to assess post-traumatic growth: «Changes in Outlook Questionnaire» and «Posttraumatic Growth Inventory». To assess the intensity of combat experience, the «Combat Exposure Scale» was used.

The results of the empirical study made it possible to establish the dependence of post-traumatic growth on the age characteristics of servicemen and the intensity of combat experience. Thus, there was a statistically significant negative correlation between the average value of the method PTGI and the age of servicemen ($r = -0.14$; $p < 0.020$). The correlation between the mean value of the CiOQ and age showed a similar trend, but did not reach statistical significance ($r = -0.13$; $p = 0.095$). There was also a statistically significant positive correlation between the mean value of the PTGI and the mean value of the CES ($r = 0.15$; $p < 0.022$). There were no differences in the severity of post-traumatic growth depending on the affiliation of individuals to soldiers, sergeants or officers. These data can be compared with data from other foreign studies.

Keywords: post-traumatic growth, combat operations, servicemen, anti-terrorist operation participants.

References

1. Zubovskyi D.S. Struktura proiavu osobystisnoho zrostannia uchasnykiv ATO u posttravmatychnyi period. Teoretychni i prykladni problemy psykholohii : zb. nauk. pr. Skhidnoukrainskoho natsionalnyi universytet imeni V. Dalia. Sievierodonetsk, 2018. № 3 (47). S. 177–188.
2. Zubovskyi D. S. Perevirka faktorno-istruktury ukrainomovnoi metodyky «Opytuvalnyk posttravmatychnoho zrostannia». Ukrainskyi psykholohichnyi zhurnal: zb. nauk. pr. KNU imeni Tarasa Shevchenka. Kyiv, 2018. № 2 (8). S. 36–47.
3. Zubovskyi D. S. Adaptatsiia ta aprobatsiia ukrainomovnoi metodyky «Opytuvalnyk posttravmatychnoho zrostannia». Psykholohichnyi chasopys : zb. nauk. pr. Kyiv: Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 2018. № 7. Vyp. 17 S. 121–135.
4. Zubovskyi D. S. Aprobatsiia ukrainomovnoi metodyky «Opytuvalnyk zmin u pohliadakh». Viiskovapsykholohiia u vymirakh viiny tam yru: problemy, dosvid, perspektyvy: materialy III mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 2-3 bereznia 2018 r.). Kyiv: KNU imeni Tarasa Shevchenka, 2018. S. 59–61.
5. Benetato B. B. Posttraumatic growth among operation enduring freedom and operation Iraqi freedom amputees. *Journal of Nursing Scholarship*. 2011. Vol. 43. №4. P. 412–420. DOI: 10.1111/j.1547-5069.2011.01421.x
6. Bush N. E., Skopp N. A., McCann R., Luxton D. D. Posttraumatic growth as protection against suicidal ideation after deployment and combat exposure. *Military medicine*. 2011. Vol. 176. №11. P. 1215–1222. DOI: 10.7205/milmed-d-11-00018
7. Fontana A., Rosenheck R. Psychological benefits and liabilities of traumatic exposure in the war zone. *Journal of Traumatic stress*. 1998. Vol. 11. № 3. P. 485–503. DOI: 10.1023/A:1024452612412
8. Gallaway M. S., Millikan A. M., Bell M. R. The association between deployment-related posttraumatic growth among US Army soldiers and negative behavioral health conditions. *Journal of Clinical Psychology*. 2011. Vol. 67. №12. P. 1151–1160. DOI: 10.1002/jclp.20837

9. Janoff-Bulman R. Shattered assumptions: Towards a new psychology of trauma. New York: Oxford University Press. 1992. 272 p. <https://doi.org/10.1080/00029157.1994.10403078>
10. Joseph S., Williams R., Yule W. Changes in outlook following disaster: The preliminary development of a measure to assess positive and negative responses. *Journal of Traumatic Stress*. 1993. Vol. 6. №2. P. 271–279.
11. Keane T. M., Fairbank J. A., Caddell J. M., Zimering R. T. Clinical evaluation of a measure to assess combat exposure. *Psychological Assessment: A Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 1989. Vol. 1. №1. 53–55.
12. King D. W., King L. A., Foy D. W., Keane T. M., Fairbank J. A. Posttraumatic stress disorder in a national sample of female and male Vietnam veterans: risk factors, war-zone stressors, and resilience-recovery variables. *Journal of abnormal psychology*. 1999. Vol. 108. № 1. P. 164–170. DOI: 10.1037//0021-843x.108.1.164
13. Marotta-Walters, S., Choi, J., Shaine, M. D. Posttraumatic growth among combat veterans: A proposed developmental pathway. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*. 2015. Vol. 7. № 4. P. 356–363 DOI: 10.1037/tra0000030
14. Mitchell M. M., Gallaway M. S., Millikan A. M., Bell M. R. Combat exposure, unit cohesion, and demographic characteristics of soldiers reporting posttraumatic growth. *Journal of Loss and Trauma*. 2013. Vol. 18. № 5. P. 383–395. <https://doi.org/10.1080/15325024.2013.768847>
15. Pietrzak R. H., Goldstein M. B., Malley J. C., Rivers A. J., Johnson D. C., Morgan C. A., Southwick, S. M. Posttraumatic growth in veterans of operations enduring freedom and Iraqi freedom. *Journal of Affective Disorders*. 2010. Vol. 126. №1–2. P. 230–235. DOI: 10.1016/j.jad.2010.03.021
16. Powell S., Rosner R., Butollo W., Tedeschi R. G., Calhoun L. G. Posttraumatic growth after war: A study with former refugees and displaced people in Sarajevo. *Journal of clinical psychology*. 2003. Vol. 59. №1. P. 71–83. DOI: 10.1016/j.jad.2010.03.021
17. Schnurr P., Rosenberg S., Friedman M. Change in MMPI scores from college to adulthood as a function of military service. *Journal of Abnormal Psychology*. 1993. Vol. 102. №2. P. 288–296.
18. Solomon Z., Waysman M. A., Neria Y., Ohry A., Schwarzwald J. Wiener M. Positive and negative changes in the lives of Israeli former prisoners of war. *Journal of Social and Clinical Psychology*. 1999. Vol.18. № 4. P. 419–435.
19. Tedeschi R. G. Calhoun L. G. The post-traumatic growth inventory: Measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress*. 1996. Vol. 9. №3. P. 455–471. DOI: 10.1007/BF02103658
- Tedeschi R. G. Calhoun L. G. Posttraumatic growth: conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*. 2004. Vol. 15. № 1. P. 1–18. DOI: 10.1207/s15327965pli1501_01

Надійшла до редколегії: 02.06.2021

Прийнята до друку: 09.06.2021